UDK 28-184.25
DOI 10.26340/muallim.v27i107.2248

GENEZA FANATIZMA I RELIGIJSKOG DOGMATIZMA

Samed OMERDIĆ
Muftijstvo sarajevsko
omerdic@gmail.com

Sažetak: Ovaj rad teorijski razmatra socioreligijske faktore koji doprinose formiranju društvenih i sektaških grupa koje polažu isključivo pravo na istinu, neovisno o stepenu društvenog razvoja. Polazeći od shvatanja društva kao dinamičnog i historijski promjenjivog fenomena, rad tretira načine na koje politički, ekonomski, kulturni, psihološki, religijski i ideološki faktori oblikuju kolektivne identitete i utječu na procese društvene integracije i fragmentacije. U okviru islamskog normativnog učenja poseban naglasak stavlja se na princip tevhida kao temelja pravednog, integriranog i nediskriminirajućeg društvenog poretka utemeljenog na univerzalnim objavljenim vrijednostima i etičkom monoteizmu. Istraživanje je zasnovano na kvalitativnom teorijsko-normativnom pristupu. Rezultati ukazuju na to da fanatizam nije inherentno obilježje religije, već je posljedica dogmatske zatvorenosti, ideološkog redukcionizma i procesa indoktrinacije. Istovremeno, religijski fanatizam i dogmatizam najizraženije negativne posljedice imaju upravo za vlastite sljedbenike, ograničavajući njihovu sposobnost kritičkog promišljanja i konstruktivnog društvenog djelovanja. Zaključno, rad pokazuje da fanatizam narušava racionalno-kritičko mišljenje, slabi društvenu koheziju i povjerenje te ugrožava institucionalne oblike religijskog života i etičke međuljudske odnose. Njegovo prevazilaženje zahtijeva afirmaciju kritičkog mišljenja, otvorenog dijaloga i univerzalnih etičkih principa kao temeljnih pretpostavki izgradnje inkluzivnog i stabilnog društva.

Ključne riječi: *Fanatizam, ta'aṣṣub, imitacija, slijepo slijeđenje, razum, imam Maturidi, religija, grupa, dogmatska isključivost*

Dogma i dogmatizam

Pojam *dogma* potječe iz grčkog jezika i označava *čvrsto uvjerenje* ili *doktrinu*; u pojmovnom smislu odnosi se na stavove u koje se vjeruje bezrezervno, na temelju određenog autoriteta, te koji se smatraju nadređenim svakom obliku preispitivanja i kritike. Dogme, u tom smislu, predstavljaju nepromjenjive ideje čija se istinitost prihvata bez sumnje, neovisno o činjenicama ili empirijskoj provjeri (Hançerlioğlu, 2005:80). U religijskom okviru, pojam dogme se odnosi na temeljna vjerovanja utemeljena na Božanskom autoritetu, čije se poricanje ili dovođenje u pitanje smatra jednakim jeresi ili bogohuljenju.[1]

U tom smislu, dogma korespondira s objavljenim doktrinama i religijskim učenjima koja definiraju normativni vjerski autoritet, a legitimiraju ih i institucionalno potvrđuju temeljne

[1] Dogmatizam (prema dogma), kovanica francuskoga porijekla, susreće se već kod M. de Montaignea i B. Pascala, a zatim je prihvaćena i na engleskom govornom području. U svom izvornom filozofskom značenju dogmatizam označava nekritičko vjerovanje u postignuća spoznaje i mišljenja. Kant smatra da dogmatizam nastaje onda kada um prekoračuje granice razumskog iskustva, tj. kada se razum primjenjuje na područje transcendentnoga. Polazeći od svoje teorije "ja" koje postavlja "ne-ja", J. G. Fichte u svom nauku o znanosti pod dogmatizmom smatra svaku onu filozofiju koja načela spoznavanja i djelovanja traži izvan toga "ja". Vidi: "Dogmatizam", *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2024. (Pristupljeno 26.12.2024).

vjerske institucije. Dogmatski sadržaji u religiji, stoga, posjeduju status neupitnosti i obavezujuće istine za pripadnike određene vjerske zajednice. Kao filozofski pojam, dogma označava mišljenje, princip ili propoziciju koja se prihvata prvenstveno na osnovu autoriteta osnivača, pionirskog mislioca ili etablirane tradicije, a ne nužno kao rezultat racionalnog dokazivanja ili empirijske provjere. U tom kontekstu, dogma predstavlja epistemološki zatvoren stav koji se ne podvrgava kritičkom preispitivanju, nego se prenosi i održava autoritetom izvora iz kojeg potječe (Akarsu, 1998:56).

Pridjev *dogmatski* u općoj upotrebi označava osobu ili poziciju koja određene principe, ideje, teorije ili ideologije prihvata kao apsolutno važeće i univerzalno istinite. U deskriptivnom smislu, taj termin se može odnositi na pojedinca – dogmatika – koji svoje stavove izlaže i brani na jasan, odlučan i, po vlastitom uvjerenju, nedvosmislen način. Međutim, u negativnom značenju, dogmatski opisuje netolerantan i uskogrudan stav, obilježen zatvorenošću prema kritici, nespremnošću na dijalog i potpunim odbacivanjem alternativnih mišljenja, pri čemu se vlastita doktrina brani s apsolutnim uvjerenjem i pozivanjem na autoritet (Bolay 1999:113– 115; Hançerlioğlu 2005:80–81).

Jedan od važnih istraživača koji se bavio dogmatizmom kao mentalnim problemom u psihopatološkom kontekstu je Milton Rokeach. Iako je bio predmet kritika po mnogim pitanjima, njegova teorija je postala referentna za sve psihologe koji provode istraživanja u ovoj oblasti. U svom djelu iz 1960. godine *The Open and Closed Mind* (*Otvoreni i zatvoreni um*) Rokeach je definirao dogmatizam kao vrstu "uskogrudnosti" ili zatvorenost uma za nove ideje. Prema njemu, ljudi se mogu klasificirati po dva osnovna obrasca mišljenja: "otvorenom" i "zatvorenom", iako postoji određena fluidnost između njih ovisno o situaciji. Shodno tome, oni sa zatvorenim obrascem mišljenja razvijaju dogmatsko razumijevanje (Rokeach 1960; Yapıcı 2007:108–111; Rokeach 1970:73–82).[2]

Dogmatski karakter je osobina koja se može manifestirati kod ljudi iz svih sfera života, bez obzira na demografske varijable poput rase, spola, dobi, socioekonomskog statusa i nivoa obrazovanja. Iako naizgled kontradiktorno, istraživanja pokazuju kako obrazovanje nije garancija da ćemo se kloniti dogmatizma. Jer ako su paradigme koje čine temelj mentalne konstrukcije dogmatske i dovoljno krute da spriječe promjene, informacije izgrađene na njima će prirodno poprimiti isti karakter (Gürses 2002:183–192).

Prijeteće implikacije dogmatizma, u smislu njegove uloge kao izvora individualnih i društvenih problema, prvenstveno se manifestiraju na nivou ponašanja. Iako ovo pitanje, unutarnje i lično, možda ne izaziva nelagodu u zavisnosti od situacije, ono se prenosi prema van – u sociokulturnom okruženju – kroz konkretna ponašanja. Opasno lice dogmatizma se pojavljuje kada se neko upusti u komunikaciju i interakciju s drugima. U ovom procesu, dogmatičari dobijaju priliku da iskoriste bilo koji argument koji se tiče i utječe na druge ljude u sociokulturnom okruženju; oni tumače sve argumente koje smatraju prikladnim da služe njihovim ciljevima i interesima. Na sceni se rađa opasna dogmatska isključivost, pravdana svetim spasenjem, koja ruši sve mostove za promjenu i razgovor. Stara izreka pravednika, *Summum ius – summa iniuria*, najveće pravo – najveća nepravda, nudi teorijski okvir za razumijevanje ponašanja religijskih fanatika i religijskih dogmatika (Küng 2023:956–959).

Dogmatizam, koji dobija koherentnost i pronalazi praktičan izraz kroz paradigme zasnovane na netoleranciji prema drugačijem mišljenju i kroz zatvaranje u sebe, nesumnjivo može dostići svoju krajnju tačku: "fanatizam". Iako se ponekad koristi naizmjenično ili sa sličnim značenjima kao dogmatizam, fanatizam je dublji poremećaj ličnosti i ponašanja koji nadmašuje dogmatizam, posebno u svojoj destruktivnoj i aktivnoj dimenziji. Ova razlika proizlazi iz agresivnog i nasilnog karaktera.

Uzrok konflikta, nepravde, mržnje, ratova i sukoba u svijetu često se prikazuje kao religijski fanatizam koji je rezultat vjerskog dogmatizma. Na osnovu toga se navodi da je religija fenomen koji ugrožava mir u svijetu. Jasno je da se za dogmatizam i fanatizam, odnosno sukob i ignoriranje drugoga, ne može reći da je imanentan religiji. Drugim riječima, pogrešno je, i nosi sa sobom ozbiljne predrasude, reći da su radikalizam i fanatizam neizbježni ako postoji religija. Jer unutar iste religije mogu postojati religijski koncepti koji svoje razumijevanje i tumačenje religije dogmatiziraju i fanatiziraju do mjere

---

[2] Rokeach je razvio posebnu skalu (Skala dogmatizma) kako bi testirao hipoteze koje je iznio. S obzirom na to da prelazi tematiku našeg rada, samo ćemo kratko navesti neke od osobina domgmatika. Uzimajući u obzir Rokeachove nalaze, fundamentalne karakteristike dogmatske ličnosti mogu se navesti na sljedeći način: uglavnom odbacivanje različitih uvjerenja i misli; nemogućnost razvijanja jakih veza između vlastitih sistema vjerovanja; teškoće u prihvatanju ili asimilaciji kontradiktornih informacija; niska tolerancija na dvosmislenost; nuđenje jednodimenzionalnih, konkretnih tumačenja dvosmislenih ili potencijalno dvosmislenih fenomena itd. Način razmišljanja dogmatičara, koji posjeduje takve kvalitete koje bi se mogle umnožiti, zapravo je negativno povezan s intelektualnim uvjerenjem i sklonošću. Stoga se dogmatičari smatraju antiintelektualcima. Dogmatična osoba već zna šta želi znati; nema potrebe tražiti znanje izvana ili učiti nove stvari. Oni odbacuju informacije izvan onoga što već znaju jer ih doživljavaju kao prijetnju svojim odbrambenim mehanizmima ega. Štaviše, nepoznavanje im ne šteti; budući da autoriteti kojima vjeruju već sve znaju. Prema njima, znanje je vrijedno i potrebno samo u mjeri u kojoj podržava njihovo dogmatsko vjerovanje ili uvjerenje.

ekstremnog radikalizma. Radikalizam i fanatizam ovdje ne proizlaze iz prirode i autentičnog ispravnog razumijevanja religije, već iz pogrešnog načina na koji se religija koristi i tumači. Također je važno naglasiti da su sekularni, odnosno nereligiozni radikalizam i fanatizam češći u svijetu. Rasizam, naučni fanatizam, marksističko-lenjinistički pokreti neki su od njih. To su fundamentalno radikalna shvaćanja koja ne potiču iz religija, nego su čak protiv religije i prihvaćaju oružani sukob. Ono što određuje fanatizam pojedinaca i grupa nije religija ili sekularno razumijevanje koje imaju, već način na koji usvajaju tu religijsku ili sekularnu strukturu. A to je, dalje, određeno znanjem odnosno neznanjem koje imaju, kulturom i kontekstom u kojima žive. Može se reći da je fanatizam određen stilom života koji je usvojen iz društva, a to pokazuje da korijen fanatizma i radikalizma nije religija nego svijet, tačnije društvo.[3] Među efektivnim karakteristikama, važnu ulogu ima sociokulturna, sociopolitička i religijska struktura društva člana određene grupe. Iako je vidljivo da religijske grupe imaju značajnu ulogu u regulaciji društvenog života te predstavljaju prostor kulturnog bogatstva i društvenog djelovanja, podrazumijeva se da one posjeduju i određene disfunkcionalne aspekte, koji iz različitih razloga mogu potaknuti članove grupe na pojave grupnog fanatizma. U grupama u kojima dominira grupni fanatizam uočava se usporavanje unutardruštvene fluidnosti, društvene transformacije i socijalne harmonije, pri čemu se ovi procesi razvijaju u negativnom smjeru. Kada Hans Küng govori o dva pola fanatizma, prvotno onome religijskom (jevrejskom, kršćanskom i islamskom) i onome drugome sekularističkom fanatizmu, naglašava da su pripadnici spomenutih obrazaca fanatizma pogođeni terorom iz vlastitoga lagera više nego li drugi ljudi te da upravo ove dvije strane potiču i jačaju jedna drugu (Küng 2023:950–954).

Značenje i anatomija fanatizma

Fanatizam predstavlja specifičan obrazac mišljenja i ponašanja koji se manifestira u različitim društvenim sferama, uključujući sport, religiju, nauku, umjetnost, politiku i ekonomiju. Uporedo s teorijskim pokušajima njegovog definiranja, fanatizam pokazuje izrazito naglašene i često ekstremne praktične implikacije, koje se svakodnevno mogu uočiti u savremenim društvenim kontekstima. S obzirom na širinu i kompleksnost ovog pojma, razumljivo je da među naučnicima ne postoji potpuna saglasnost u pogledu njegove precizne definicije (Toscano 2010).

Termin fanatizam je etimološki utemeljen u latinskom korijenu *fanum*, koji označava sveto mjesto ili hram. U tom kontekstu, pridjev fanatik se prvobitno odnosio na osobu koja pokazuje iracionalnu i ekstremnu predanost svetom prostoru (Glare 1968:676) ili kultu. U savremenoj upotrebi, posebno u engleskom jeziku, termin *fanatic* se koristi za označavanje pojedinca koji ispoljava pretjeranu zanesenost, ekstremnu odanost i ideološku zaslijepljenost prema određenoj ideji, ideologiji, vjerskoj zajednici, nacionalnoj pripadnosti ili političkom, muzičkom, umjetničkom i drugim oblicima kolektivnog pokreta.

U islamskoj terminologiji najbliže značenje terminu *fanatizam* nosi termin *ta'aṣṣub* koji je deriviran iz korijena glagola عصب a koji nosi značenja *uhvatiti*, *opkoliti*, *umotati*, *svezati* i koji je zadobio kontekstualno značenje "pomoći svojim potomcima, ne prihvatiti istinu uprkos jasnim dokazima, slijepo slijeđenje" (Çağrıcı 2010:285–286). Prema tome, *ta'aṣṣub* (fanatizam) se može definirati kao oblik ekstremne isključivosti na vjerskom, misaonom, političkom, nacionalnom i drugim područjima, koji nastoji potisnuti svako drugačije mišljenje, uz izraženu netoleranciju prema različitostima.

Osoba koja se ekstremno veže za nekoga ili nešto naziva se fanatik ili u islamskoj terminologiji *muta'aṣṣib* (Ibn Manzur, 1985:232; Džurdžani 1980:67). *Ta'aṣṣub*, bilo da je riječ o mezhepskoj, sektaškoj ili bilo kojoj drugoj vrsti, jeste pojava u kojoj osoba istinu vidi samo u zatvorenom tipu grupe kojoj pripada, a prema kojoj su univerzalne istine reducirane na tumačenja predvodnika/vođe grupe čiji se stavovi smatraju univerzalnim posvećenim istinama i kao takva isključuju sva druga mišljenja. Jedan od glavnih razloga zašto imam Maturidi svoj *Kitab et-tevhid* započinje poglavljem o spoznaji i izvorima znanja jeste njegovo insistiranje na tome da se vjerovanje treba utemeljiti na racionalnom, i to u najširem pojmu, uključujući i srčanu spoznaju kao dio razumskog poimanja vjere. Prema njemu, da bismo govorili o Bogu, potrebno je prvo da govorimo o ljudskim spoznajnim mogućnostima i razumskom dosegu s jedne strane, dok se, s druge strane, on borio protiv slijepog slijeđenja u

[3] Zbog ograničenog obima rada, neće biti detaljno razmatrane teme poput studija sekuritizacije religije, kritičkih teorija radikalizacije i savremenih sociooloških pristupa religiji. Njihova obrada zahtijevala bi znatno opsežniji rad, što prevazilazi okvire i ciljeve ovog istraživanja. Iako će se ovo istraživanje primarno fokusirati na islamski društveni kontekst, važno je naglasiti da fanatizam, dogmatizam i fundamentalizam nisu isključivo obilježja islama. Ovi fenomeni prisutni su i u drugim religijskim tradicijama, uključujući kršćanstvo i judaizam, gdje su u savremenom periodu zabilježeni različiti oblici vjerskog ekstremizma i radikalizma. Također, i religije poput budizma i hinduizma bilježe primjere fanatičnih i dogmatskih pokreta, što potvrđuje da se navedeni fenomeni mogu javiti u različitim religijskim i društvenim kontekstima.

[4] Poznato je da su se do vremena imama Maturidija teološka djela počinjala s temom o Božijem postojanju i dokazima, o jedinosti Božijoj i Njegovim atributima. Ovakav način metodološkog istraživanja prvi put će promijeniti imam Maturidi i početi naslovom "O spoznaji i znanju".

vjeri (Maturidi 2005:11).[4] Kako se često pogrešno razumije i tumači, korištenje razuma ne znači apsolutnu racionalizaciju vjerskih načela i postulata već korištenje ljudskog sveopćeg razumskog napora u spoznaji Istine. Mnogi autori, među kojima je i Armstrong, govoreći o određenim tipovima fundamentalizma, ističu da su njihovi zagovornici početkom savremenog doba, nastojeći sačuvati tradiciju koja se nalazila u teškom položaju, smatrali da nema potrebe za daljnjom nezavisnom mišlju. Prema tom shvatanju, vrata idžtihada, odnosno promišljanja o svrsi i mudrosti Božijeg zakona, bila su zatvorena, jer se vjerovalo da idžtihad više nije potreban i da odgovori na sva pitanja već postoje. Umjesto toga, smatraju da je izlaz u oponašanju prošlosti (Armstrong 2007:32–43).

Mentalno i duhovno stanje u kojem se nalazi fanatik obilježeno je ekstremnim i rigidnim podržavanjem grupnih stavova u kojima je istina reducirana na tumačenje vođe. Stoga fanatizam sa sobom nosi tendenciju reduciranja istine, kritike, tolerancije i slobode, čija se devalvacija može vidjeti golim okom na onome ko takvu osobinu/pripadnost ima. Drugim riječima, samim otvorenim proklamiranjem takvih ekstremnih ideja vidljivi su elementi utjecaja na okruženje.

Elementi koji obilježavaju demokratska društva, prije svega sve vrste sloboda, kritike i tolerancije kod fanatika se smanjuju u mjeri u kojoj se fanatizam povećava. Zato se kaže da se "fanatici plaše slobode više nego smrti". Tako fanatizam predstavlja sagledavanje stvari kroz polarizacijske krajnosti, jer je ekstremnost u stavu, nemogućnost razgovora, zapravo osnovni izvor svakog fanatizma. Svaka vrsta fanatizma uvijek izražava gnušanje prema promjeni, strahuje od nje te sumnjičavo vidi promjenu kao izdaju koja izvire iz tamnih neprijateljskih umova. Može se reći da je duša fanatika sazdana od slijepog slijeđenja, apsolutne pokornosti, odsustva promišljanja i kritičkog rasuđivanja uz prisutnost želje da se pripada ujedinjenoj hibridnoj i orkestriranoj masi ljudi. Kada Armstrong u religijskom smislu govori o određenim pojavama odsustva prave istinske religije i samog Boga iz društva naglašava da u trenutku kada su religiozne ideje izgubile svoju valjanost, obično bi bezbolno nestajale i to dovodi u vezu s unutarnjim duhovnim razumijevanjem vjere i razumnim promišljanjem o vjeri; zatim naglašava da pojave kao što su u određenoj mjeri fanatizam, apokaliptički i instant karizmatični oblici religioznosti ne predstavljaju umirujuće pojave. Povećana stopa kriminaliteta, narkomanija, prostitucija i ponovno uvođenje smrtne kazne nisu znaci duhovno zdravog društva. Prema tome, fanatizam u svim svojim pojavama predstavlja ograničavajuću vjeru (Armstrong 1998:450–453).

Poznato je da vjerske grupe mogu imati pozitivne ili negativne efekte u rješavanju ili stvaranju društvenih problema. Konkretno, percepcija vjerskih grupa o svojim vjerskim, kulturnim i političkim vrijednostima kao jedinim pozitivnim pravcem i njihova nastojanja da oblikuju društveni život prema vlastitim percepcijama[5] može dovesti do međugrupnog nadmetanja i sukoba, a kao rezultat toga formira se fanatizam. Zapravo, prema socijalnoj psihologiji, dva glavna razloga za nadmetanje i sukob su slični i različiti stavovi.

U ovom kontekstu različiti stavovi i ponašanja izazivaju grupni fanatizam budući da tjeraju fanatike u grupnu samoizolaciju i getoizaciju. Zato se getoizirane grupe često oslovljavaju kao nositelji fanatičnih oblika ponašanja. Kao što se može shvatiti iz njegove definicije, osnova netrpeljivosti nije pravo znanje, nego slijepo slijeđenje, apsolutna imitacija vođe itd. S druge strane, *tradicionalne* religijske grupe u definiranju i prepoznavanju drugoga se oslanjaju na Tradiciju i razum koji daje slobodna i nova tumačenja u oblikovanju informacija i znanja koja odražavaju stvarnost.

Od grupa koje imaju odlike fanatizma ne može se očekivati da podrže smisleno strukturiranje u smislu obrazovanja, prava, politike, državnih i drugih institucija, jer sa svojim prividnim neintelektualnim i površnim diskursima i ideologijama, ne mogu ponuditi dodatne vrijednosti kulturnoj produkciji. Vjerovanja proizašla iz različitih interpretacija vjerskih tekstova iz raznih razloga i koja utječu na intelektualnu i duhovnu strukturu njenih članova dovela su do sukoba između grupa i pojave grupnog fanatizma. S druge strane, odnosi između religije, nauke i umjetnosti mogu otvoriti nova vrata za grupe i čovječanstvo izvan grupnog fanatizma. Zapravo, umjesto zatvorenih grupnih pristupa, razvoj djelovanja usmjerenih na zadovoljavanje višestrukih potreba društva može doprinijeti funkcionalnosti međugrupnih koridora.

Postojanje i kontinuitet društva se zasnivaju na kolektivnom djelovanju i dijeljenju zajedničkih vrijednosti među njegovim članovima. Izostanak jasno artikulirane metode ili mehanizama kojim bi se osigurali ujedinjujući elementi unutar grupa koje čine društvenu cjelinu ukazuje na otpor prema kolektivnom životu i slabljenje društvene kohezije. Članovi određene grupe mogu predrasude – koje su internalizirane unutar grupnog okvira – percipirati kao nepromjenjiva i normativno obavezujuća pravila, što može imati negativne posljedice po njihove odnose s grupama koje se identificiraju kao "drugi". Iako pojedini članovi iste grupe mogu posjedovati različita uvjerenja i stavove, u praksi se često uočava konvergencija njihovog ponašanja prema istoj ciljnoj skupini, što ukazuje na snažan utjecaj grupne

[5] Naprimjer vidi komentar 104. ajeta sure El-Bekare: *O vjernici, ne služite se riječima: "Ra'ina", nego recite: "Unzurna" i slušajte!*; u širem kontekstu vidi ajete: *I govorit će:* "*Gospodaru naš, mi smo prvake naše i starješine naše slušali, pa su nas oni s Pravoga puta odveli*" (El-Ahzab, 64).

dinamike na individualno djelovanje. Iz tog razloga, od presudne je važnosti da društva u međugrupnoj komunikaciji afirmiraju jezik empatije, dijaloga i razumijevanja, umjesto diskursa obilježenog fanatizmom i isključivošću.

U situacijama u kojima se vrijednosni obrasci različitih profesionalnih i vjerskih grupa, koje čine društvenu cjelinu, ne uspijevaju preusmjeriti s klasne i grupne netrpeljivosti ka kulturnoj i društvenoj integraciji, a ekonomske nejednakosti ostaju izražene i nekontrolirane, otežano je formiranje integriranog i funkcionalnog razumijevanja društva. U takvom kontekstu, povećava se učestalost socio-psiholoških i patoloških pojava poput kriminaliteta, alkoholizma, ovisnosti o igrama na sreću i mentalnih poremećaja, naročito u društvima obilježenim izraženim klasnim diferencijacijama, grupnim fanatizmom i nejednakom raspodjelom bogatstva.

Na ovoj društvenoj ravni emocionalni mehanizmi potiskuju racionalno prosuđivanje, dok se principi logičkog mišljenja postupno marginaliziraju u kolektivnoj svijesti. Kao posljedica toga, individualna ličnost gubi svoju autonomiju, rastvara se unutar obrazaca masovne kulture i fragmentira u različitim, često međusobno proturječnim pravcima. Ovakvi procesi usko su povezani s nivoom i kvalitetom obrazovanja, odnosno s općim civilizacijskim stupnjem društva u kojem grupama fanatika biva omogućeno djelovanje i društveni prostor.

U takvim okolnostima, pojedine grupe pribjegavaju grupnom fanatizmu kao mehanizmu reflektiranja ili nametanja vlastitog znanja, normi ponašanja i vrijednosnih obrazaca drugima, što nerijetko rezultira međugrupnim tenzijama i otvorenim sukobima. Iako se unutar same grupe fanatizam može percipirati kao faktor kohezije i unutarnje stabilnosti, u međugrupnim odnosima, on se gotovo po pravilu manifestira destruktivno, proizvodeći isključivost, netrpeljivost i društvenu polarizaciju.

Posebno u društvima s izraženim tradicionalnim strukturama, podgrupe se često udaljavaju od racionalnog i kritičkog mišljenja, zatvarajući se u usko centrirane identitetske okvire koji ne generiraju stvarnu intelektualnu, kulturnu ili etičku vrijednost vlastitih vjersko-kulturnih uvjerenja i političkih stavova. Umjesto toga, dominantan oblik pripadnosti svodi se na puku lojalnost grupi, dok predrasude postaju osnovni pokretač antagonizma prema onima koji se percipiraju kao "drugi" ili izvanjski neprijatelji (Singer 2007:147–151; Sancar 2016:1915– 1927).

Na samom početku neophodno je istaći distinkciju između konstruktivne i destruktivne vezanosti, bilo da je riječ o ideji, vođi, grupi ili ideologiji. Iako se fanatizam često pojavljuje kao oblik intenzivne vezanosti, nužno je precizno razlikovati njegove manifestacije, jer bi u suprotnom svako opredjeljenje, praćenje ili lojalnost mogli biti pogrešno označeni kao fanatizam ili kao oblik devijantne prakse. Etička i moralna vezanost, utemeljena na slobodnom i svjesnom izboru, a ne na konformizmu ili prisili, omogućava pojedincu stjecanje novih kompetencija, intelektualni razvoj i društveno napredovanje. Nasuprot tome, strastvena i nekritička privrženost fanatičnoj osobi ili ideji podrazumijeva potiskivanje razuma i logičkog prosuđivanja, zatvarajući pojedinca u uski, individualni i grupni horizont netolerancije, koji ne predstavlja samo prepreku njegovom vlastitom razvoju, nego i potencijalnu prijetnju razvoju svih onih koji ne dijele njegova uvjerenja ili ne pripadaju njegovoj grupi. U tom kontekstu, nameće se i pitanje postojanja pojma tzv. "pozitivnog" ili pohvalnog fanatizma, koji se razumijeva kao snažna, ali racionalno i etički utemeljena posvećenost odbrani istine i uspostavljanju pravde.

Međutim, pojedinac koji razvije ekstremnu emocionalnu vezanost prema određenoj osobi ili autoritetu postupno se odriče vlastite autonomije, čime dolazi do fenomena samoponištenja ličnosti. Ovakva praksa nije nešto od čega su fanatični lideri ili vođe spremni odustati, budući da članove grupe percipiraju i tretiraju kao vlastite produkte, te su, u službi vlastite ideologije, bez oklijevanja spremni žrtvovati bilo kojeg pojedinca. Takvo žrtvovanje članovima se predstavlja kao čin posvećenosti "svetoj stvari", zbog čega ga oni često dobrovoljno prihvataju. Zabrinjavajuće je što članovi fanatičnih grupa nemaju pravo i ne žele napustiti vođu/ideologiju kojoj su privrženi jer je vođa/ideologija, a shodno indoktrinaciji kroz koju prolaze članovi, neka vrsta božanstva. U tom smislu, kroz primjer religije, fanatizam je proizvod lažne i obmaniteljske svijesti koja eksploatira sveto i zarobljava religiju, religioznu misao i religioznost u ralje hedonizma i ličnih interesnih interpretativnih koncepata. Stoga je fanatizam više reduciranost nego li odsustvo duše i uma. U procesu indoktrinacije kod fanatika se određene sposobnosti umrtvljuju/hipnotiziraju, a određene se sposobnosti, posebno emocionalne, aktiviraju. Ova osobina fanatizma je veoma važna, a često se gubi iz vida, jer će proces indoktrinacije, u kojem će se naći pojedinac, djelovati na njega prema željama vođe, a ne prema razumnom, logičnom i obrazovnom pravcu čiji sukus predstavljaju Istina i univerzalne ljudske vrijednosti. Naime, grupna indoktrinacija je mnogo snažnija u odnosu na volju pojedinca i veoma je rijetko da joj se neko iz grupe može oduprijeti. U procesu indoktrinacije, indoktrinirane osobe poprimaju sljedeće osobine: gubitak lične svijesti; dominacija indoktrinirane ličnosti koja djeluje u podsvijesti; usmjeravanje svoga rasuđivanja i emocija prema rasuđivanju i emocijama grupe; javljanje velike želje da se realiziraju ideje koje su stečene u procesu indoktrinacije. Nakon ovog procesa osoba stječe ekstremnu svijest i doživljava ozbiljnu konfuziju u razlikovanju dobrog od lošeg, istine od praznovjerja i javlja se pretvaranje zablude u istinu, odnosno zabluda se proglašava suverenom istinom. Fanatizam sa svojim iracionalnim, neistinitim i obmaniteljskim idejama djeluje u krugu istine (vjere) i uvodi moć

obmaniteljskog uvjeravanja koje ne posjeduje istinu i racionalnost, ali se striktno nastoji održati u okvirima u kojima djeluje istina. Na ovaj način fanatizam predstavlja teror i ekstremizam koji se hrani miješanjem istine i zablude uz vještu obmanu. Smatra se da je praksa miješanja istine i zablude gora od apsolutnog neznanja. Osoba s navedenim svojstvima ne posjeduje vlastitu volju i, kao takva se sama ekskomunicira iz društva i ne može biti predmetom društvene emancipacije (Bauman-Obirek 2014:28–45).

Djelovanje fanatika u grupi počinje s harmonijom unutar organizacije, blagoslovom vođe i prihvatanjem apsolutne poslušnosti. Najbitnija odlika članova ovakvih pokreta jeste da oni prihvataju poslušnost kao najvišu vrijednost, čak vredniju i od vjerskih principa. Zbog toga se slijepo slijeđenje i poslušnost mora hvaliti kao model ponašanja. U tom pogledu, iako ljudi koji vjeruju u doktrinu/ideologiju organizacije mogu počiniti brutalne i divlje postupke, oni su u suštini poslušni svetom autoritetu. Ovo predstavlja i opći karakter masa koje odlikuju povodljivost i lahkovjernost. Čak i najbizarnije i apsurdne priče za njih imaju istinitost i kredibilitet. Pošto je tranzicija emocija kroz sugestiju i difuziju veoma brza, snaga formirane emocije je prilično visoka. U ovoj fazi dolazi do procesa oslobađanja od neodlučnosti i sumnje. U cilju pružanja mentalne i emocionalne udobnosti grupa članu nastoji dati u isto vrijeme materijalne užitke i emocionalnu sreću. Kao posljedica navedenog, s jedne strane pojedincu koji se pridruži grupi postaje sve teže napustiti organizaciju, budući da se vremenom uspostavljaju konkretni mehanizmi kontrole, uključujući i ekonomsku ovisnost, dok su, s druge strane, postupci i načini mišljenja fanatika organizirani, ideološki institucionalizirani kroz proces indoktrinacije i učvršćeni zajedničkim posvećenim uvjerenjima usmjerenim prema vođi. Prema tome, fanatik ne podnosi i ne želi mijenjati svoje rasuđivanje i stavove. Ne treba biti čudno da osobe koje su izgubile svoju slobodnu volju izbora, promišljanja i djelovanja ne mogu uspostaviti zdravu komunikaciju i harmoniju s drugim ljudima. Razlog zašto fanatik ne može tolerirati ideju suprotnu svojoj doktrini jeste što se ona direktno sukobljava s njegovim uvjerenjem i vjerovanjem koje podržava. U trenutku kada grupa preraste u ideološki aparat, cjelokupni proces mišljenja i vjerovanja prestaje funkcionirati na racionalnim osnovama, pa se premješta u sferu sugestivnog i emocionalno induciranog sistema koji potiskuje mogućnost formiranja novih prijedloga, stavova ili kritičkih uvida. Najizraženija manifestacija ovakvog stanja jeste potpuni izostanak tolerancije budući da je grupa apsolutno uvjerena u ispravnost vlastitih stavova i uvjerenja, te kao takva teži ka totalnoj i ekstremnoj dominaciji, pri čemu se svaka forma tolerancije doživljava kao nepotrebna, čak i prijetnja. U takvom okruženju nestaje prostor za argumentiranu raspravu i racionalni dijalog, dok se dobronamjerna kritika, propitivanje i intelektualno preispitivanje interpretiraju kao oblici neprijateljstva ili netrpeljivosti. Na taj način pojedinac unutar grupe biva postepeno oblikovan u fanatika, pri čemu njegova racionalna autonomija i slobodna volja bivaju potisnute, a kontrolu nad njegovim mišljenjem i djelovanjem preuzima autoritet vođe.

Koncept i faze indoktrinacije

Ljudski život je suviše kratak da bi bio potrošen u činjenju loših djela i destruktivnih postupaka. Stoga se u razumijevanju ispravnog načina života naglašava potreba usmjerenja prema dobru i lijepom, miru, saradnji i kompromisu kao temeljnim vrijednostima ljudskog suživota. Međutim, uprkos ovim univerzalnim etičkim idealima, odnosno etičkom monoteizmu, nameće se ključno pitanje: koji su to faktori i mehanizmi koji pojedince i grupe navode ka fanatizmu?

Prirodu grupne pripadnosti karakterizira odanost i privrženost grupi i potreba da se bude drugačiji i različit ljudima i aktivnostima izvan grupe. Ovakve tendencije i forme ponašanja i razmišljanja mogu postati agresivne – od jednostavne antipatije do mržnje. Ovdje se osjećaj dužnosti i odgovornosti više usmjerava prema učenjima i interesima grupe, a manje prema Bogu i ljudskoj dobrobiti. Kada se završi ovaj dio indoktrinacije počinje proces afirmacije pogrešnog rasuđivanja između ispravnog i neispravnog, istine i neistine, pravog puta i zablude i na koncu završava ekstremnom odbranom pogrešnih zaključaka i stavova. Pripadnost grupi i zajednička mržnja drže na okupu čak i nepomirljive pojedince. Uvrede, prijetnje i proglašenje drugih vjerskim otpadnicima (tekfir) mogu se smatrati manifestacijom mržnje.

U društvenoj sferi negativna posljedica je nestanak kulture povjerenja, tolerancije, međusobnog prihvaćanja i pomirenja među ljudima (Karić 2009).[6] Zato što se društvo ne uspostavlja i ne bazira na činjenicama i podacima zasnovanim na dokazima, na njihovo rasuđivanje utječu emocije, a ne inteligencija, i ono što ih pokreće jesu stav i želja za modelom koji se hrani njihovom pretjeranom grupnom pripadnošću. Zato se i mala sumnja koja ima potencijal da ugrozi fiktivnu stvarnost može pretvoriti u neupitnu želju za odbranom.

S druge strane, zbog ideološke opsade pod kojom se našao, fanatizirani

[6] Iako je riječ o književnom djelu, akademik prof. dr. Enes Karić u svome romanu *Pjesme divljih ptica* analizira društvene pojave koje karakterizira jedna vrsta fanatizma i sugerira da se čovjek mora osloboditi okova društvene pojave "trijumfa fanatizma", a ovo će se uraditi otvaranjem prema novim saznanjima, tehnologijama itd., koje će mu omogućiti da udahne jednu mrvicu svježine u tumačenju tradicionalnih vjerskih, etičkih, kulturnih i civilizacijskih vrijednosti.

um svoju ideologiju prihvata kao jedinu istinu i ne daje ni najmanju vrijednost i pravo drugim mišljenjima. Uz praksu nerazmišljanja i neučenja pokazuje izuzetnu agresivnost i napetost. Na osnovu indoktrinacije, grupna pripadnost mu daje sve potrebne informacije i nema potrebe učiti nove stvari. Temelj njegovog znanja predstavlja pripadnost i znanje njegovog vođe. Zato će fanatik koji slijepo slijedi svoga vođu ta ubjeđenja bez razmišljanja pretvoriti u djela. Jer prema prirodi grupne pripadnosti, kako se stopa sudjelovanja u emociji i stavovima uzrokovana indoktrinacijom povećava, toliko moć i snaga te mašte i stavova raste. Entuzijastični, pretjerani i jednostavno iskazani diskursi od strane vođe stvaraju percepciju oslobođenu sumnje i neodlučnosti.

Prema tome, fanatizam je vrlo raznolik, ali je njegova suština u jednoznačnosti. On stvara sekte/grupe motivirane homogenom logikom i koje se bore jedna protiv druge. U ovom kontekstu fanatizam je prazna riječ (*hurafa*), rezultat apstrakcije jer u fanatičnom stavu postoji tendencija zanemarivanja cjeline, stvaranja kategorizacije i razlikovanja od drugih. Tako da ne određuje istina narav djelovanja nego tu narav određuje tvrdnja organizacije. Moć ubjeđivanja postaje važnija od zahtjeva stvarnosti. Učinak emocionalne, ekstremne i sloganske/navijačke indoktrinacije proizvest će ličnost koja sadašnje vjersko i svako drugo stanje vidi kao prijetnju kojoj se treba odlučno suprotstaviti ili je asimilirati, na što se gleda kao na najslabije djelovanje. Za ovakvu vrstu indoktrinacije koristi se tehnički izraz "ispiranje mozga" (Hadden 2000; Hadden 2001; Anthony-Robbins 1992:5–27; Bromley 2007:143–145).[7]

Drugi aspekt kretanja prema formiranju fanatika jeste njegovo uključivanje u intenzivne procese interakcije i socijalizacije kao što su druženja, predavanja, paneli itd., u kojima se čitaju i komentiraju knjige koje odražavaju grupnu ideologiju. Važan element u indoktrinaciji fanatizma i fanatika predstavlja spoznaja da je u cilju utjecaja na mase psihološko uvjeravanje djelotvornije od fizičkog uvjeravanja (Kirman 2004:109–126). Tako će npr. vjerski lider koji želi pridobiti simpatizere stalno hvaliti mlade ljude, naglašavajući njihovu inteligenciju i snagu i da su kao takvi za njega veoma važni. Na ovaj će se način potencijalni član približiti grupi i ući u okruženje socijalne interakcije koju organizira grupa. Proces socijalizacije je svrha i najefikasnija metoda regrutiranja članova vjerskog pokreta. To se postiže raznim kampovima, intenzivnim treninzima, usvajanjem grupne ideologije i grupne integracije. Na kraju procesa regrut postaje aktivni član, nerijetko nesvjestan toga, opredijeljen za integraciju s drugim članovima, "moralno" i "intelektualno" osviješten za usvajanje ideologije i postupaka grupe. Dobro osmišljena vjerska, intelektualna i emocionalna manipulacija i eksploatacija – usljed koje je novi regrut podvrgnut unaprijed pripremljenim aktivnostima i treninzima snažno povezanim s ideologijom, filozofijom i strategijom grupe – obećavaju uspjeh. Ove strukture općenito imaju svoje pisano religijsko štivo za koje vjeruju da je napisano Božijim otkrovenjem ili direktno "Božijom rukom". Stalnim čitanjem i tumačenjem ovih tekstova članovi se uvjeravaju u apsolutnu tačnost informacija koje su pročitali i naučili. Stoga se članovi ne usmjeravaju na druga djela ili knjige već isključivo na djela koja su od strane vođe definirana kao primarni izvor. U ovakvom procesu umjesto da se stjecanjem novih informacija dogode određene promjene mišljenja, rasuđivanja i ponašanja, što bi bilo sasvim prirodno i očekivano, dešava se suprotno; procesom ponavljanja uz intenzivni sistematski program jača se socijalna interakcija među članovima. Na ovaj način se s jedne strane paralelno i jednoobrazno upotpunjava i formira identitet svakog člana grupe dok, s druge strane, u ovom procesu svaki član grupe gubi specifičnost svoga identiteta.

---

[7] Pojam ispiranje mozga (*brainwashing*) prvi put je u zapadnoj literaturi upotrijebljen početkom 1950-ih godina, u kontekstu Korejskog rata, kako bi se objasnile promjene u stavovima i ponašanju američkih ratnih zarobljenika koji su se vratili iz kineskih logora. Ovaj termin preuzet je iz kineskog izraza *hsi nao* (doslovno: "oprati mozak"), kojim se označavao proces ideološke preobrazbe pojedinca kroz intenzivnu indoktrinaciju. "Ispiranje mozga" je praksa i propagandna tehnika koja uključuje sve vrste sistematske indoktrinacije, usmjeravanja i represije načinjene direktno ili indirektno kontrolom ljudskog uma i stvaranjem intelektualne i ideološke transformacije u ljudskom umu. U socijalnoj psihologiji termin "ispiranje mozga" se koristi za ljude čije se vjerovanje i cijeli sistem ponašanja i rasuđivanja bez njihovog pristanka/nedobrovoljno, ali silom ubjeđivanja prisvojilo. U zapadnom diskursu, ispiranje mozga je ubrzo postalo sveobuhvatan pojam koji se koristio za označavanje različitih metoda psihološke manipulacije, ideološkog pritiska i kontrole uma. Iako se u početku odnosio prvenstveno na političke i vojne kontekste, tokom vremena termin se počeo primjenjivati i na religijska, kulturna i društvena okruženja, naročito u vezi s novim religijskim pokretima. U najširem smislu, ispiranje mozga označava proces u kojem se pojedinac, protivno svojoj volji ili bez pune svijesti, izlaže sistematskom utjecaju čiji je cilj promjena njegovih uvjerenja, vrijednosti, identiteta i ponašanja. Ovaj proces se često opisuje kao rezultat intenzivne sugestije, izolacije, emocionalnog pritiska i ponavljanja, uz ograničavanje pristupa alternativnim informacijama. Novi članovi bivaju izloženi tehnikama poput: izolacije od porodice i prethodnog društvenog okruženja, intenzivne grupne dinamike, emocionalne ovisnosti o vođi ili zajednici, stalne repetitivne religijske prakse i diskursa, reinterpretacije ličnog identiteta.

Gotovo svi religijski pokreti imaju partikularističko razumijevanje religije prema kojem nude novo, drugačije i, prema njima, najvažnije i jedino ispravno tumačenje koje isključivo vodi čovjeka u Raj. Ovakav pristup religijskom tumačenju oblikuje uvjerenje pojedinca da je nemoguće da svi u grupi budu prevareni lažnim i krivim tumačenjem. Kada pojedinac kroz indoktrinaciju bude sasvim ubijeđen i povjeruje da je vođa nepogrešiv i da je grupa na istini, počinje proces u kojem se rađa ideja da su svi koji su izvan grupe grešnici i u zabludi. Ovdje je važno znati da se svaki pojedinac ponaša kao punopravni i apsolutno zaštićeni član grupe jer među najvažnijim osobinama članova grupe stoji zajednička moć osude drugog/drugih i slijepo slijeđenje. Pojedinac može prihvatiti i apsorbirati svaku vrstu prigovora i protuargument ali grupa takve stvari ne može tolerirati. Vođa je u stalnom procesu indoktrinacije kroz koji apelira članovima grupe da se vode emocijama, a nikako razumom i rasuđivanjem.

S druge strane, opće uvjerenje fanatika unutar grupe leži u blagoslovu i misiji/pozivu. Religija u svom transcendentnom, civilizacijskom, intelektualnom i smislenom obliku obično je sporedna. U religijskom kontekstu govoreći, fanatizam kao instrument zloupotrebe religije na uspjeh gleda kroz uspjeh misije/poziva, a ne religije. U misaonom konceptu fanatizma regruti se prvo upoznaju s misijom grupe, a zatim s religijom i to samo u onoj mjeri u kojoj je religija potrebna za tu misiju. Na osnovu toga je religija reducirana na misiju grupe, a religijski diskurs i religijske aktivnosti imaju slobodu samo u domenu u kojem neće štetiti misiji. Na ovaj način organiziranim grupama religija nije cilj već sredstvo. Interesantno je da se cjelokupni duhovni i intelektualni tok kreće od vrha prema dnu, od vođe prema članovima, dok se radni i materijalni tok u cilju što boljeg opskrbljivanja vođe kreće od dna prema vrhu – iracionalno i apsurdno ali i realno društveno stanje u kojem jedna grupa ljudi slavi one koji su na neki način uspostavili vlast nad njima i vide ih kao superiorna bića opremljena dobrotom i ljepotom. Ovakvi tipovi ljudi ne prihvataju postulat da su robovi nego svoje vođe sami posvećuju pridajući im svetost i nepogrešivost, a za sebe drže da su privilegiranog statusa jer su uspjeli kopirati svog vođu i pratiti njegova djela i postupke.

U skladu s tim, neke religijske grupe imaju naglašen emocionalni diskurs; s jedne strane sami u svojim nastupima pretjerano koriste emocije dok s druge strane emocije lahko utječu na njih. Odlika vođa koji žele impresionirati i kontrolirati grupu je korištenje nasilnih i ekstremnih izjava. Glasan govor, obraćanje emocijama, opetovano davanje obećanja i tvrdnji, ukazivanje (lažnih) neprijateljskih argumenata koji prijete njihovom učenjima, izbjegavanje dokaza s racionalnim ispitivanjem su samo neka od svojstava u govoru vođe. S druge strane, članovi koji su prošli kroz indoktrinaciju fanatizma žele vidjeti ekstremne emocije i osjećaje i kod svojih vođa i zbog toga se i najjednostavnije stvari i slučajevi preuveličavaju i prikazuju veoma važnim. Jedna od najvažnijih religioznih osobina koje se vide kod članova ovakvih grupa jeste ekstremna prisega lideru koja je označena iskazivanjem velike i neopisive ljubavi prema njemu, strah od njegove moći i snage, slijepo slijeđenje njegovih naputaka, nemogućnost raspravljanja o vjerskim pitanjima, ekstremna netolerancija i želja za širenjem svoga vjerovanja uz smatranje i proglašavanje nevjernicima i otpadnicima svih onih koji nisu pristalice njihove grupe. Ustvari, članovi ovih grupa se smatraju posvećenim i tako stvaraju jedan monopolistički i blagoslovljeni prostor u kojem sadašnjost obezvređuju, a budućnost vide samo u okvirima grupne pripadnosti jer u srži njihovog mišljenja leži ubjeđenje da su sva mišljenja i planovi osim mišljenja i planova vođe pogrešni i kao takvi su bezvrijedni (Descartes 1986:120). Ustvari, za fanatika ne postoji aksiom budućnosti, jer je prema shvatanju fanatika budućnost samo restauracija već proživljene prošlosti. Ako se želi stvoriti uravnoteženo i poželjno društvo, prema shvatanju fanatika, ono mora biti provjereno i dokazano u prošlosti. Nadalje, prema fanaticima u svijetu mogu živjeti samo članovi njihove grupe i svi drugi ljudi trebaju im biti robovi ili ih se treba riješiti.

Privrženost fanatika ekstremnim idejama i ideologiji zatvorila mu je put za apsorpciju različitih ideja i informacija. Stoga, budući da ne može predvidjeti kakve prednosti i nedostatke donose nove ideje, fanatik će u cilju očuvanja postojeće strukture impulsivno djelovati. Informacije koje je prihvatio bez bilo kakvog kritičkog promišljanja i rasuđivanja impulsivno su zaštićene odbrambenom psihologijom i ograničene su u njegovoj uskoj mentalnoj strukturi. On će svoju razinu svijesti smatrati mnogo superiornijom u odnosu na ostala kognitivna kretanja koja doživljavaju konstrukcijski proces. Na kraju fanatik doživljava vjerski autizam (šizofreniju) u kojem ne želi razumjeti ličnu promjenu i promjenu koja se dešava u vanjskom svijetu. U ovom stanju on više ne prihvata nikakav razgovor o religijskom kriticizmu i postojeća doktrina postaje ideološki proces koji može pripadati jednoj osobi ili grupi.

Zaključak

Prema kur'anskom ulomku, Bog je svakog čovjeka stvorio u jedinstvenom formatu, obdario ga umom da se razlikuje od drugih živih stvorenja te je stvorio različite rase, jezike (Er-Rum, 22) i kulture kako bi zajedno u različitostima doživjeli spoznajnu puninu Njegove sveopće manifestacije, a zatim kroz svoje zemaljsko trajanje pokušali doživjeti slast Njegove blizine. Na osnovu toga, ljudi prema prirodi stvaranja posjeduju potencijal različitog rasuđivanja dok su prema svojoj svrsi

postojanja dužni čitati različite Božije manifestacije na pravi način i o njima graditi i razvijati informacije – što, na koncu, u teološkom kontekstu fomira teologiju, a u sociološkom kontekstu formira civilizaciju. Suprotno od toga je statično mišljenje i jednoobrazno djelovanje koje ne može fomirati civilizaciju i ne može doprinijeti općoj kulturi. Stoga različiti pristupi i razmišljanja o događajima i fenomenima jesu važan faktor u spoznaji različitih mogućnosti i uvjet za društveni i civilizacijski napredak. Poređenje i sukobljavanje ideja i interpretativnih koncepata doprinosi neprekidnom funkcioniranju uma, otvara put prijedlozima i novim pristupima ka dostizanju objektivnih istina i principa u rješavanju individualnih i kolektivnih izazova. Čovjekova sposobnost analize i rasuđivanja omogućava mu kritičko razmišljanje o pojavama i dokazima, događajima i činjenicama te mu pomaže u fomiranju zaključaka, planova i postavljanju ciljeva. Spomenuti potencijal ljudskog kritičkog rasuđivanja dat od Stvoritelja sprečava hegemoniju i monopolizaciju diskursa koji nije ispitan naučnim i religijskim dimenzijama dok s druge strane garantira dominaciju znanja i istine. Jedan od najozbiljnijih problema današnjeg (islamskog) svijeta jesu pokušaji određenih grupa da se proizvedu ljudski monotipi/kopije koji vide prijetnju u razumijevanju različitosti. Ovakav pristup, bez bilo kakve želje da se sasluša drugi, stvara fanatizam koji kroz svoje razvijanje formira radikalne, terorističke i ekstremističke grupe koje iznutra uništavaju društvo. Dakako, na kraju je važno napomenuti, mada je s logičko-filozofskog gledišta apsurdno dokazivati istinu, da fanatizam nije isključivo vezan za islam kao religiju (Esposito 1992; Akbar 1995) već je problem fanatizma svojstven cijeloj našoj civilizaciji, odnosno svim narodima na ovoj planeti bez obzira na njihovu etničku, nacionalnu, religijsku, partijsku ili bilo koju drugu pripadnost. Važno je spoznati da upravo oni koji žele stvoriti ljudske monotipe, homogene, pasivne i statične formate od ljudi koji imaju različita vjerovanja, rasuđivanja, emocije, strasti, misli, očekivanja, ideale, povijest i kulturu samo produbljuju društveno cijepanje i ne doprinose razvoju pojedinaca, a zatim i društva općenito. Kod ovih grupa vidljiva je namjera da jedna "inteligencija" kontrolira sve druge, što je suprotno kur'anskom. U tom pogledu, razvijajući svoje religiozne, etičke i naučne sposobnosti, jedinka će kao član šire društvene zajednice doprinijeti stvaranju mudrosti i civilizacije samo ako postigne jedinstvo i pomirenje u okviru univerzalnih ljudskih vrijednosti. Ovakvo pomirenje i jedinstvo formirano oko univerzalnih moralnih principa i ljudskih vrijednosti ima moć da društvo povede naprijed i da nadogradi kulturu i civilizaciju.

Literatura

Akarsu, Bedia (1998). *Felsefe terimleri sözlüğü*. İnkılap Kitabevi.

Akbar, S. Ahmed (1995). *Postmodernizm ve İslam*. (O. Ç. Deniztekin, Prev.), Cep Kitapları.

Anthony, D., & Robbins, T. (1992). "Law, social science and the 'brainwashing' exception to First Amendment", *Behavioral Sciences & the Law,* 10, 1, 5–27.

Armstrong, Karen (1998). *Povijest Boga*. Zagreb: Prosvjeta Zagreb.

Armstrong, Karen (2007). *Bitka za Boga*. Sarajevo: TKD Šahinpašić.

Bauman, Zygmunt, Obirek Stanislaw (2014). *O Bogu i čovjeku: Razgovori*. Zagreb.

Bolay, S. Hayri (1999). *Felsefî doktrinler ve terimler sözlüğü*. (8. izdanje). Akçağ Yayınları.

Bromley, D. G. (2007). "The 'brainwashing' controversy". U D. G. Bromley (ur.), *Teaching new religious movements*. Oxford University Press, 143–145.

Çağrıcı, Mustafa (2010), "Taassup". U: *Türkiye Diyanet Vakfı Islam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, 39285–39286.

Descartes, Rene (1986). *Metot üzerine konuşma*, Prev. M. Karasan.

Esposito, John L. (1992). *The Islamic threat: Myth or reality?*. Oxford University Press.

Glare, P. G. W. (1968). *Oxford Latin Dictionary*. Oxford.

Gürses, İbrahim, (2002). "Dogmatik zihnin bazı özellikleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 11, 1, 183–192.

Hadden, Jeffrey K. (2000). *Brainwashing controversy*. University of Virginia.

Hadden, Jeffrey K. (2001). *Joining religious movements: The brainwashing model*. University of Virginia.

Hançerlioğlu, Orhan (2005). *Felsefe Ansiklopedisi*. Tom 3. Izdanje 4. Remzi Kitabevi.

(2013–2024). "Dogmatizam", *Hrvatska enciklopedija*. Leksikografski zavod Leksikografski zavod Miroslav Krleža. https://www.enciklopedija.hr

Ibn Manzur, Ebu Fazl Muhammed b. Mukrim el-Ifriki (1985). *Lisanu el-'Arab*. Tom 9.

Karić, Enes. (2009). *Pjesme divljih ptica*. Sarajevo: Tugra.

Kirman, M. Ali (2004). "Beyin yıkama teorileri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 45, 1, 109-126.

Küng, Hans (2023). *Islam Prošlost, sadašnjost budućnost*. Sarajevo: Dobra knjiga.

Maturidi, Mansûr (2005). *Kitâbu't-Tevhîd*. B. Topaloğlu & M. Aruçi, Ur. ISAM Yayınları.

Rokeach, Milton (1960). *The open and closed mind*. Basic Books.

Rokeach, Milton. (1970). *The open and closed mind*. Basic Books.

Singer, Margaret T. (2007). "The process of brainwashing, psychological coercion, and thought reform". U D. G. Bromley (Ur.), *Teaching new religious movements*. Oxford University Press 147–151.

Toscano, Alberto (2010). *Fanaticism: On the uses of an idea*. Verso.

Yapıcı, Asim (2007). "Dini yaşayışın farklı görüntüleri ve dogmatik dindarlık", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 2, 108–111.

Abstract

THE GENESIS OF FANATICISM AND RELIGIOUS DOGMATISM

Samed Omerdić

This paper offers a theoretical examination of socio-religious factors that contribute to the formation of social and sectarian groups that claim an exclusive right to the truth, regardless of the level of social development. Starting from an understanding of society as a dynamic and historically changing phenomenon, the paper examines the ways in which political, economic, cultural, psychological, religious, and ideological factors shape collective identities and influence processes of social integration and fragmentation. Within the framework of Islamic normative teachings, particular emphasis is placed on the principle of *tawḥīd* as the foundation of a just, integrated, and non-discriminatory social order grounded in universal revealed values and ethical monotheism.

The research is based on a qualitative theoretical-normative approach. The findings indicate that fanaticism is not an inherent feature of religion, but rather a consequence of dogmatic closed-mindedness, ideological reductionism, and processes of indoctrination. At the same time, religious fanaticism and dogmatism have their most pronounced negative consequences precisely for their own adherents, limiting their capacity for critical reflection and constructive social engagement.

In conclusion, the paper demonstrates that fanaticism undermines rational and critical thinking, weakens social cohesion and trust, and threatens institutional forms of religious life and ethical interpersonal relations. Overcoming it requires the affirmation of critical thinking, open dialogue, and universal ethical principles as fundamental prerequisites for building an inclusive and stable society.

Keywords: fanaticism, *ta'aṣṣub*, imitation, blind following, reason, Imam Māturīdī, religion, group, dogmatic exclusivism

الملخص

نشأة التعصب والجمود الديني

سامد عمرديتش

يناقش هذا المقال نظريا العوامل الاجتماعية والدينية التي تُسهم في تشكيل جماعات مجتمعية وطائفية تدعي أنها الوحيدة على الحق، بغض النظر عن مستوى التطور الاجتماعي. وانطلاقا من فهم المجتمع باعتباره ظاهرة ديناميكية متغيرة تاريخيا، فإن هذا المقال يتناول الطرق التي تؤثر بها العوامل السياسية والاقتصادية والثقافية والنفسية والدينية والأيديولوجية في تكوين الهويات الجماعية، وفي عمليات توحيد المجتمع وتجزئته. وفي إطار الأحكام الإسلامية، يُركز المقال على مبدأ التوحيد باعتباره أساسا لنظام اجتماعي عادل ومتكامل وغير تمييزي، قائم على القيم الشاملة التي نزل بها الوحي والتوحيد الأخلاقي.

وتستند الدراسة إلى المقاربة النظرية الحُكمية النوعية. وتشير النتائج إلى أن التعصب ليس سمة متأصلة في الدين، بل هو نتيجة للجمود الديني والاختزالية الأيديولوجية وعملية التشريب العقدي. وفي الوقت نفسه، يُخلف التعصب والجمود الديني آثارا سلبية بالغة في أتباعهما، إذ يُقيدان قدرتهم على التفكير النقدي والتصرف البناء في المجتمع.

وختاما، يُبين هذا المقال أن التعصب يُقوض التفكير العقلاني النقدي، ويُضعف التماسك الاجتماعي والثقة، ويُهدد الأشكال المؤسسية للحياة الدينية والعلاقات الأخلاقية بين الناس. ويتطلب التغلب عليه تشجيع التفكير النقدي، والحوار المفتوح، والمبادئ الأخلاقية العالمية، بحكم كونها المتطلبات الأساسية لبناء مجتمع اندماجي ومستقر.

الكلمات المفتاحية: التعصب، التقليد، الاتباع الأعمى، العقل، الإمام الماتريدي، الدين، المجموعة، الإقصائية العقائدية.